Вячаслаў МАРТЫСЮК

ШУКАЮЧЫ КАГАНЦОВЫ ТВОРЫ

Архіў Казіміра Карлавіча Кастравіцкага (Каруся Каганца; 1868—1918) ва ўсёй сваёй цэласці да нас не дайшоў. Яго фрагменты, улучна з самага рознага характару з адзінкавымі дакументамі, звязанымі з жыццём і творчасцю «светача беларускага культурнага і грамадскага жыцця дзевятнаццатага і дваццатага сталецця» (М. Каспяровіч), захоўваюцца сёння ў Мінску, Вільні, Варшаве, Маскве, Санкт-Пецярбургу. Рэшта ж — загінула, або — цешма сябе надзеяй — пакуль што проста не знойдзена.

Каганцоў даробак наагул мае нешчаслівы лёс. Пісьменнік не дачакаўся паўнавартага зборніка твораў пры сваім жыцці, не адразу выйшаў гэткі зборнік і па яго смерці (былі паасобныя публікацыі, напісанае / укладзенае / апрацаванае / перакладзенае ў суаўтарстве ды выданні п'ес «Модны шляхцюк» і «У іншым шчасці няшчасце схована»). У 1909 ці 1910 годзе ягоную кніжку мелася выпусціць выдавецтва «Нашай Нівы». І не выпусціла. Перад тым, прыкладна ў 1906-м, на заказ пецярбургскай выдавецкай суполкі «Загляне сонца і ў наша ваконца» Каганец рыхтаваў дзіцячую чытанку. На жаль, гэтаму праекту таксама не суджана было рэалізавацца. Нарэшце, ёсць цьмяныя звесткі-сведчанні пра Каганцовы спробы надрукавацца ў Львове. У 1918 годзе, калі Казіміра Карлавіча не стала, жонка яго, Ганна Канстанцінаўна Кастравіцкая, перадала мужавы паперы для захавання, вывучэння і выкарыстання Язэпу Лёсіку, і праз 1919—1920 гады апошні займаўся іх разбіраннем і парадкаваннем, паралельна публікуючы сёе-тое ў розных перыядычных выданнях, а ў 1922 годзе рабіў захады дзеля надрукавання поўнага збору твораў Каганца, падрыхтаваўшы машынапіс і здаўшы яго ў адно з выдавецтваў (дзе той машынапіс згубіўся). Пісьменнікавы аўтографы Лёсік неўзабаве перадаў у Аддзел беларускай літаратуры і бібліяграфіі Дзяржаўнай бібліятэкі БССР імя У. І. Леніна; зробленыя ім з некаторых аўтографаў копіі захоўваліся ў зборах Літаратурнай камісіі Інбелкульта. Там іх вывучэннем займаўся мовазнавец і краязнаўца Мікола Каспяровіч. Плёнам Каспяровічавых студыяў сталі грунтоўныя артыкулы: «Карусь Каганец. Да 10-й гадавіны смерці» (Маладняк. — 1929. — № 10), «Там, дзе тварыў Каганец» (Наш Край. — 1928. — № 10), публікацыі некаторых празаічных і вершаваных твораў. Каспяровіч, пішучы пра спадчыну Казіміра Карлавіча, паведамляў: «Магчыма, што ў канцы разбірання сваіх калекцый праф. Эпімах-Шыпіла (Менск, Рэвалюцыйная, 21) знойдзе якія-небудзь творы нябожчыка; што-колечы ёсць у вядомага бібліяфіла Рамуальда Зямкевіча (Варшава), але ўсё гэта пакуль што яшчэ недаступна для агляду». Ці знайшлося што-колечы ў калекцыях Эпімах-Шыпілы і ў Зямкевічавых зборах — мы не ведаем: калекцыі першага зазналі вялікія страты, а лёс збораў другога да канца не высветлены. (У 1918 годзе ў газеце «Вольная Беларусь», № 29, была надрукавана Каганцова апрацоўка народнай легенды «Адкуль зязюля ўзялася?» з пазнакаю «З архіву Рамуальда Зямкевіча»; Каганцу Зямкевіч прысвяціў і апошні раздзел свайго нарыса «Стары Мінск у беларускіх успамінах», але гэтая публікацыя дагэтуль не выяўлена).

Апошнія звесткі пра Каганцоў архіў у поўным сваім выглядзе мы спатыкаем у артыкуле «Неопубликованные рукописи» (Советская Белоруссия. — 1941. — 9 янв.). У часе вайны тыя рукапісы былі часткова

знішчаныя, часткова вывезеныя за мяжу. У паваенны час рэшткі некалі вялікага архіва аднаго з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры вярнуліся на айчыну. І захоўваюцца цяпер у Аддзеле рукапісаў, рэдкай кнігі і старадрукаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі, утварыўшы там асобны фонд. Асобны фонд Каруся Каганца ёсць і ў Беларускім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва. А таксама згаданыя ў пачатку нашага артыкула дакументы ў старасховах іншых краін.

Спробу ўкладання збору твораў Кастравіцкага ў познесавецкі час зрабіў Сцяпан Александровіч, і яна мела плён: у 1979 годзе выйшаў тамок «Карусь Каганец. Творы». У кніжку ўвайшло апублікаванае Казімірам Карлавічам пры жыцці, пасмяротныя публікацыі і некаторыя архіўныя матэрыялы. Тамок гэты, зрэшты, далёкі ад паўніні. З дзвюх прычын: пэўную частку пісьменнікавага даробку ў той час не дазволілі надрукаваць (як, прыкладам, духоўныя вершы); другая ж прычына палягала ў тым, што не ўсе апублікаваныя творы Каганца даследніку ўдалося выявіць. Асобных нумароў газет і часопісаў, якія ўтрымвалі тыя творы, проста не знайшлося ні ў Беларусі, ні за яе межамі. Пра звязаныя з гэтым цяжкасці Сцяпан Хусейнавіч расказваў у адным з інтэрв'ю: «…Шмат невядома пра Каруся Каганца: не ўдалося знайсці многія матэрыялы пісьменніка, асабліва празаічныя творы. Ёсць звесткі, што яны друкаваліся ў 1918—1919 гадах. Напрыклад, "Вольная Беларусь" (1918, № 37) змясціла вялікую падборку "З папераў Каганца" з пералічэннем ягоных твораў, якія, мяркуючы па назве, пераважна з'яўляліся апрацоўкамі беларускіх народных казак: "Мужык і пан", "Кра-кра", "Ку-ку", "Хітры злодзей", "Кісель", "Цыган і поп", "Сумленны злодзей", "Кацярына", "Завошта сабакі, каты і мышы ненавідзяць адзін аднаго?" "Адкуль пчолы ўзяліся?" і інш. Аднак дзе я ні шукаў (вёў перапіску з архівамі ПНР і нашай краіны) — нічога не знайшоў» (Кнігі і людзі…: [Інтэрв'ю С. Александровіча Я. Янушкевічу] // Янушкевіч, Я. За архіўным парогам. — Мн., 2002. С. 196—197).

* * *

Згаданая Сцяпанам Хусейнавічам публікацыя ў «Вольнай Беларусі» вельмі зацікавіла мяне ў свой час. І мне на гвалт захацелася адшукаць тыя творы. Або, прынамсі, здабыць падрабязнейшую інфармацыю. Я стаў збіраць, як той казаў, «дасье» на гэтую публікацыю, перш-наперш звярнуўшыся да паказальніка Ю. Бібіла «Летапіс беларускага друку. Ч. 4. Перыядычны друк на беларускай мове» (Мн., 1929). На старонцы 119, пазіцыя 4448, стаяла наступнае бібліяграфічнае апісанне: Каганец К. З папераў К. Каганца… Далей — пералічэнне твораў (апрача названых Александровічам, былі там і гэткія: «Атвет дзяўчыны», «Разумны хлопец і нездагадлівы злодзей», «Салдат-злодзей», «Чаму ластаўку грэх забіць?», «Адкуль шэршні ўзяліся?»), жанравае азначэнне «проза» і спасылка на той самы нумар газеты, пра які ішлося ў вышэй цытаваным інтэрв'ю. «Спіс беларускіх перыдычных выданняў, якіх няма ў бібліятэках Мінска, Масквы, Санкт-Пецярбурга, Вільнюса і Кіева», змешчаны ў зборніку «Вяртанне» (Мн., 1992. С. 216), паведамляў, што нумары 37—38 «Вольнай Беларусі» за 1918 год (а таксама два нумары за 1917 год) уважаюцца страчанымі; гаварыў пра гэта і А. Жынкін у прадмове да «Твораў» Язэпа Лёсіка (Мн., 1994. С. 14). Мае спробы выявіць тыя нумары ў далёкім замежжы былі бясплённымі. Ранейшы імпэт паступова знікаў. Тады я пастанавіў змяніць кірунак сваіх шуканняў і паспрабаваць знайсці сляды Каганцовых апрацовак у іншых выданнях. Прыкладам, з даследаванняў Ю. Туронка я ведаў, што Казімір Кастравіцкі меў беспасярэдняе дачыненне да зборніка «Казкі» (Пецярбург, 1904), браў удзел у яго рыхтаванні (Туронак дапускаў таксама магчымасць удзелу ў рыхтаванні Казіміравага брата, Амброжыя Кастравіцкага, які мог выступіць фундатарам выдання). Наводзіла на роздумы і тое, што пецярбургскія «Казкі» ўлучалі не арыгінальныя аўтарскія творы, а былі, паводле Туронка, «перадрукам пяці выбраных казак, змешчаных П. В. Шэйнам у другім томе ягоных прац "Материалы для изучения быта и

языка русского населения Северо-Западного края"» (Пецярбург, 1893). (Туронак, Ю. Мадэрная гісторыя Беларусі. — Вільня, 2006. С. 48—49). Заставалася пазнаёміцца са зместам зборніка і з Шэйнавымі запісамі. І тут мяне чакала колькі адкрыццяў. Першае, у пецярбургскай кніжцы знайшлася казка «Мужык і пан» (успомніма аналагічны твор з падборкі ў «Вольнай Беларусі»). Другое, у Шэйнавым зборніку знайшлася рэшта твораў з тае падборкі. Але ж мяне цікавілі не Шэйнавы запісы, а іх апрацоўкі! (Аднае знаходкі для мяне было замала.) Толькі дзе ж іх шукаць? І тут мне прыйшло ўдум, што Лёсік мог перадрукаваць тыя апрацоўкі ў якім-колечы іншым выданні. Прыкладам, у сваіх чытанках для дзяцей. Нейкая патрэбная мне інфармацыя магла быць і ў бібліяграфічных даведніках 1920-х. (Бібілаў даведнік я ўжо ведаў). Скажам, у кнізе Ал. Шлюбскага «Матар'ялы да беларускае бібліяграфіі. Т. IV. Этнаграфія» (Мн., 1927). Абеглага знаёмства з кнігаю было досыць, каб на вока ўспала пазіцыя: «Завошта сабакі, каты і мышы ненавідзяць адзін аднаго?». А побач спасылка: каляндар «Заранка» (Менск, 1919). Я заказаў каляндар, адразу зацеміўшы прозвішча рэдактара (ім, як вы ўжо здагадаліся, быў Я. Лёсік), перагарнуў і, апрача адзначанай Шлюбскім казкі, знайшоў яшчэ тры: «Хітры злодзей», «Адкуль пчолы ўзяліся?», «Адкуль шэршні ўзяліся?».

* * *

Ніжэй я прапаную чытачам «Маладосці» пазнаёміцца з плёнам маіх шуканняў. І змяшчаю тэксты пяці беларускіх казак, апрацаваных Карусём Каганцом. Адзначу тут, што тэксты, змешчаныя ў календары «Заранка», падаюцца як «народныя казкі» (твор «Хітры злодзей» вызначаны як «жарт»), не маючы пры сабе ніякае інфармацыі што да ролі Каруся Каганца ў іх апрацаванні. Трэба думаць, Язэп Лёсік уважаў іх перадусім за творы «агульна-народныя» (хай сабе яны зазналі апрацаванне): маўляў, народ іх стварыў, народу яны і належаць. І таму не паставіў Каганцова прозвішча. Мяркую, прыкладна такая самая спасцярога магла быць пры публікацыі твораў у «Вольнай Беларусі» (якую я не трачу надзеі ўсё ж некалі знайсці), хоць і з пазнакаю «З папераў К. Каганца».

Тэксты падаюцца збольшага з захаваннем арыгінальнага правапісу; правапіс казкі «Мужык і пан» уніфікуецца на карысць правапісу тэкстаў, змешчаных у календары «Заранка».

МУЖЫК І ПАН

Адзін мужык увідзеў у пана добрую сьвіньню з парасятамі. Ён пашоў і стаў кланяцца сьвіньні. Гэта відзела пані з ганку. Яна паслала лёкая папытаць: чаму ён сьвіньні кланяецца? А той кажаць:

— Гэта мая Рабка жэніцца, а ваша Белка маей Рабцы родная цётка, дык я заву на вясельле, а яна ўсё кажаць: ня хочу!

Лякай пашоў і сказаў пані. Тая разрагаталася і сказала паклікаць мужыка. Мужык прышоў. Тагды пані кажа:

— Што ты нашай сьвіньні кланісься?

— А во' што: у мяне ёсь Рабка, а ваша Белка ей родна цётка, дык мая Рабка жэніцца і просіць вашае Белкі на вясельле, — вот я і прышоў прасіць, а яна кажаць: ня хочу!

— Ха-ха-ха!.. Ну дак як-жа ты яё павядзеш, — кажаць пані, — ці павязеш?

— Не, павяду, калі пойдзе, — я прышоў.

— А парасяты як будуць?

— Ізь дзеткамі прасіла Рабка каб пусьцілі.

— Ну так я скажу, каб запраглі каня і палажылі Белку, а калі не захоча ляжаць, то прывязаць, а парасят у мяшок.

Пані прыказала запрагці каня, палажыць на воз сьвіньню і парасят і даць мужыку.

— Ці хутка ты назад прывязеш?

— Хутка, мая панічка.

Мужык сеў і паехаў. Пана не было ў дварэ. Як прыехаў пан, так пані яму кажаць:

— У нас мужык быў, ён нашай Беліцы кланяўся, прасіў на вясельле. Я яе пусьціла і каня дала ехаць.

А пан кажаць:

— Во' дурная, а мужык ашукаў; прападзе і конь, і сьвіньня з парасятамі. Скарэй коні давайце!

Далі тройку з званком. Пан сеў і пытае:

— Куды-ж мужык паехаў?

— А во' сюды, — кажуць людзі і паказалі пану дарогу.

Пан туды і паехаў. А мужык пачуў званок, зьвярнуў у лес. Там закалоў сьвіньню з парасятамі, каня прывязаў, а сам вышаў на дарогу, наклаў кучу гною, накрыў шапкаю і сядзіць. Едзе пан.

— На бок! — крычыць панскі кучар.

— Не, паночак, не! Едзьце вы сабе на бок, — мне ня можна!

Пан сказаў кучару аб'ехаць мужыка. Мінуўшы мужыка, пан застанавіўся і пытае:

— Ці ня бачыў ты, мужычок, тут мужыка едучы і везучы сьвіньню з парасятамі?

— Відзеў, паночак! Ён тут нядаўна ехаў.

— А ці знаеш, куды ён паехаў?

— Знаю.

— Пакажы-ж нам дарогу.

— Не, паночак, не! Мне із месца ня можна зысьці. Калі хочаце, то я вам дарогу скажу: вы будзеце тут проста, патым звароціце крута-крута ўправа, а там крута-крута ўлева і так далей.

Пан і пытае хурмана:

— Ці патрапіш?

— Не, пане!

— І я не патраплю.

Тагды пан пытае ў мужыка:

— Ці дагнаў-бы ты яго?

— Чаму не, пане? Я-бы яго зараз прыцяг ік вам.

— Ну, дагані, я табе заплачу.

— Не, крый Божа! Мне зь месца ня можна зысьці.

— Чаму-ж табе ня можна зысьці? Што ты тут робіш?

— Гэта, паночак, ехаў мой пан і сустрэўся з знаёмай паняю, і тая пані падаравала яму шчыгла. Дык пан сказаў мне яго дзяржаць, пакуль ён будзець ехаць назад.

— Ну так ты едзь з маім хурманам, а я буду вартаваць.

— Не, пане, ня хочу: тагды мне ад пана жыцьця ня будзе, як ты ўпусьціш шчыгла.

— Я не ўпушчу.

— Не, пане, не паверу.

— Ну дык я буду вартаваць з хурманам, а ты едзь адзін.

— Не, ня хочу!

— На табе сто рублёў, едзь!

— Не, баюся, пане: вы пусьціце шчыгла.

— Да ня пусьцім-жа!

Мужык узяў сто рублёў і сеў ехаць. А пан пытае:

— Ці хутка ты вернесься?

— Цераз гадзіну, паночак, я тут буду.

Мужык паехаў. Па дарозе ён адчапіў званок, заехаў у лес, узяў каня з сьвіньнёю і парасятамі і паехаў.

Пан з хурманам чакалі гадзіну — мужыка няма, прачакалі другую — яго няма. Тагды хурман кажаць:

— Пані была дурань, а пан яшчэ дурней — аддаў тройку каней і сто рублёў. А пан кажаць:

— Цо ты мувіш, дурню! Я як зраблю аб'яўленьне: чый шчыгал, так і знайду злодзея.

Потым пачало сонца заходзіць, а хурман кажаць:

— Ня хочу ўжо сядзець, я есьці хочу, — хадзем у двор.

А пан кажаць:

— Ну так ты бяры шчыгла, а я буду падымаць шапку.

Троха падумаўшы, пан кажаць:

— Не! Ты ўпусьціш; ты падымай шапку, а я буду браць шчыгла.

Хурман узяў за вяршок, а пан абедзьве рукі падсунуў пад шапку. Хурман як падыме шапку, дык пан разам абодзьвемі рукамі як хопіць — дык проста ў гной. Тут як закрычыць:

— А дурань! А галган! Во' шчыгол!

А хурман кажаць:

— Я гаварыў, што пані дурная, а пан дурней.

А пан крычыць:

— На, отсеч мне рэнцы! Цо мне зробіць?

— А што вам, пане, зрабіць? — кажа хурман. — Абатрэце аб траву.

Пан так і зрабіў, і пашлі яны ў двор. Прышоўшы, пан і кажаць пані:

— Ты дурная: аддала каня і сьвіньню з парасятамі, а я дурней: аддаў трох каней і сто рублёў, а яшчэ рэнцы так убэсьціў, ваняюць дужа, хоць отсеч трэба. Пані разрагаталася. А мужык і цяпер езьдзіць на панских канях.

Паводле: Казкі. — Пб., 1904. С. 18—21.

ХІТРЫ ЗЛОДЗЕЙ

У аднаго гаспадара вісела ў сенцах пад страхою сала. Забраўся ўночы злодзей, адарваў сала, але і сам з салам паляцеў спотырч вобзямлю. Пачуў гаспадар стукат, выйшаў у сенцы, а злодзей і кажа:

— Ці ня купіш, вашаць, сала?

— Навошта яно мне, калі ў мяне і свайго даволі?

— А я думаў, што купіш! Каб ведаў, дык ня цяг бы сюды гэткі ценжар. Трэба несьці другому. Паддай, калі ласка!

Гаспадар ахвотна паддаў сваё сала зладзею на плечы.

ЗАВОШТА САБАКІ, КАТЫ І МЫШЫ НЕНАВІДЗЯЦЬ АДЗІН АДНАГО?

Перш і сабака меў шляхэцкія паперы. Але, ведама, дзе-ж яму зь імі насіцца? Вот і аддаў ён на перахоў кату, кажучы: «Схавай, братка, дзе высока пад страхою, там цалейшыя будуць». Кот пабаяўся хаваць пад страхою, каб хто не знайшоў, а аддаў мышам, каб яны занесьлі пад падлогу. А тагды яшчэ ўсе — і сабакі, і каты, і мышы, і ваўке жылі ў згодзе. Адно бачыць сабака, што яго ніхто не шануе. Акрыўдзіўся ён ды думае: «Хіба я свае паперы ім пакажу. Няхай знаюць, што я ня быле хто!» Пашоў ён к кату па паперы. Тэй палез пад падолгу, аж іх даўно мышы зьелі. З тых пор і пашла ў іх гэтая вайна. Сабака спаганяе злосьць на кату, а кот на мышы, а мыш ня хоча ўступіць і, як нападзе на які папер, дык грызе яго на дробныя кусочкі.

АДКУЛЬ ПЧОЛЫ ЎЗЯЛІСЯ?

Ішоў Спас па сіняму мору і бачыць: сярод мора на камені сядзіць вельмі красная дзяўчына і плача. І што падзе сьляза, то выляціць пчала. Спаса жаль агарнуў, як глянуў ён на сьлёзы тае дзяўчыны. Ня вытрываў Спас і заплакаў, сказаўшы: «Хай-жа і Мая сьляза будзе між тваіх!» Пала сьляза Спаса, і вылящела вялікая пчала-матка.

АДКУЛЬ ШЭРШНІ ЎЗЯЛІСЯ?

Спачатку Бог стварыў адных толькі пчол на карысьць і пажытак людзям. Чорту завідна стала, і стаў ён прасіць у Бога, каб Ён даў яму трохі гэтакіх пчол, каб карысьць мець. Бог загневаўся за гэта на чорта, схапіў прыгаршчы пчолаў і кінуў іх проста чорту ў вочы. Пчолы ад удару шмат пабольшалі, а дакрануўшыся да чортавага твару, сталі гадзючымі і кусьлівымі, да разьляцеліся ва ўсе бокі шэршнямі. І цяпер яшчэ шэршань, перш чым укусіць, стараецца ударыць у твар.

Паводле: Каляндар «Заранка», праваслаўны і каталіцкі... — Менск, 1919. С. 4, 24, 26.

